

Vladimir Todorović

**IZ SVEDOČENJA
STRELJANOG
*MUNKAŠA VILIMA***

2020.

Novi Sad

Sve do tog oktobarskog dana 1944, deo životopisa Subotičanina Vilima Potasmana, onog tokom ratnih godina, je manje-više jednak velikom broju sećanja jevrejskih nesrećnika u *munkašima*, radnim jedinicama Hortijeve armije. Najpre je bio deportovan prema granici sa Rumunijom, posle u Segedin. Neke od sapatnika iz tih dana je sreo 1943, u borskim rudnicima.

Robovali su zajedno do u jesen naredne godine, kada je, silom okolnosti, Nemcima i Mađarima stigla komanda da se logoraši ostave traganja za niklom, bakrom i drugim. Zapovedeno je povlačenje, zajedno s *munkašima*. Zbog čega s njima, kad ih je moguće... Radi sutrašnjeg dana. Bude li sreće, valjaće *munkaši* još. Ne bude li je? Pa šta? Ništa. Odavno je rasčišćeno s tim kako rešiti problem s Jevrejima.

I Potasman se našao među poteranim. Gonjen je od borskih rudnika do Crvenke. Razdaljina? Nije važno, Jevreji su je prevalili. Ljudski mereno, užasna. Bezbroj koraka.

Tekst njegovog svedočenja je otkucan pisaćom mašinom, na tanušnom papiru, bezmalo providnom peliru i uredno je složen u pozamašnu arhivsku fasciklu. Na prednjoj korici je signatura AK INV 48/945. Grafitnom olovkom je pridodat broj 4976. Dokument je prosleđen iz subotičke ekspoziture Anketne komisije za utvrđivanje zločina prema Jevrejima u Vojvodini, a na samom kraju su i tri svojeručna potpisa. Referenta dr Stevana Brauna, daktilografkinje Jelene Slavnić i svedoka Vilima Potasmana.

Ono što u ovom aktu privlači posebnu pažnju je činjenica da je Potasman, kao i naslov priče kaže, bio streljan tokom marša nesrećnika!
Da, upravo tako.

Pozabavimo li se sadržajem fascikle AK INV 48/945 sa brojem 4976, najpre nalazimo zapisano da je svedok opomenut da na postavljena pitanja odgovara istinom, da bismo u sledećem redu došli do toga da je rođen u Subotici, 1921. godine. Ime njegovog oca bilo je Isidor-Ižo, pa u zagradi stoji da je u ratu ubijen, dok mu se majka zvala Lujza, devojački Rotšild. Kraj njenog imena piše da je umrla u Austriji, po oslobođenju iz logora. Vilimovo zanimanje je nastavnik matematike, u gimnaziji. Mesto stanovanja Subotica, ulica je Paje Kujundžića 60.

O prvoj godini svog ratnog neživota nije govorio, nego je kao početak vlastitog stradalništva označio septembar 1942, kada je regrutovan u bataljon *munkaša*, sve sa brojnim svojim ispisnicima i onim manje-više ispisnicima. Po mobilizaciji ili, zašto ne kazati zatočenju, odvedeni su na rad u Hodmezevašarhelj.

Posla za njega i druge, dabome, nije bilo u školi ili u kakvoj kancelariji. Nipošto! Za *munkaše* je bilo da rade težački, da im se daju poslovi najgore vrste, najteži i najprljaviji. Ako je bilo kakvog na kom bi se glava mogla izgubiti, onda taj, pogotovo taj!

Četi V/4, Potasmanovoj je nekoliko meseci docnije stigla zapovest da u Segedinu uređuje strelište, pomalo zapušteno a važnu gradsku adresu. Onda su oterani da služe u kudeljari i, iza toga, u fabrici petroleja. Sredinom jula je opet naređen premeštaj. Kuda? Na lađu *Karađorđe*, pa njom do Prahova i otud teretnim vozom do Bora.

Ne u varoš već u logor, gde su *munkaši* potrpani u *Berlin-lager*, kako je nazvan niz od dvanaest baraka. Nešto dalje bili su *Drezden*, *Saksonija*, *Holštajn*...

Matematičaru Potasmanu su odredili da bude miner. To je to, zar ne? Jen', dva, tri... Šihte su poludnevne, a jedne sedmice se radi danju, naredne noću. Hrana je, naravno, kakva logoru pripada. Ima i čorbe od kupusa. Usmrdeo se. Ostalo ga je ko zna gde i dovučen je, jer nema rasipanja! Ima, eto, onih kojima je dobar i takav. U danima dok nije ni pomišljao da bi mogao biti streljan, od zla na gore je krenulo po dolasku novog komandanta straže, potpukovnika Edea Maranijija.

- Okupili su nas kada je stigao Maranji i održao nam je govor. Kao prvo je poručio da je jedini razlog postojanju Jevreja taj da su rasa koja treba kao roblje da služi Nemce i Mađare. Drugo, nijedan od nas ne treba da se nada povratku kući, a da je na njemu da se stara za to da Rusi ne dođu. Ni do nekog brega iza žice. Ne plaši se ni njih, ni drugih. Na kraju nam je obećao da će oni koji budu dobro radili biti hranjeni.

Stražarima se nije obratio pred logorašima, s tim da su oni na svojoj koži vrlo brzo osetili da nipošto prema roblju ne budu bolećivi. Što su suroviji, tim bolje.

- Koliko već sutradan smo počeli u strahu da se vraćamo s rada u logor, jer su nas tukli i mučili radi svake sitnice ili bez razloga. Često su nas vezivali, pa vešali za noge, čak i zbog neočišćenih cokula. Visili bismo naglavce po dva sata, na desetak centimetara od zemlje. Ako bi se ko onesvestio, polivali bi ga vodom dok ne dođe k sebi i onda ga ponovo vezali i obesili. Od nas dvestotinak, koliko

je bilo u našem logoru, možda su se petorica toga spasili – iznosi u zapisniku svoje sećanje Potasman i pridodaje da je dvaput iskusio ovu muku.

Da se van kruga nešto krupno dešava bilo je logorašima jasno po isteku druge septembarske nedelje, 1944. Niko nije znao o čemu se radi ili nije imao smelost da se čemu dobrom nada. Ipak, 16. septembra je logorašima naređeno da se sprema za put, a sutradan, odmah iza ponoći su povedeni ka severu. Ka stratištu. Može i tako.

Potasman je među njima.

- Pratili su nas mađarski oficiri i nemački vojnici, a rečeno nam je da će zaštitnica kolone biti formacija D. M. Objavljeno nam je i da će pripadnici zaštitnice zaklati svakog ko na putu bude zaostajao. Nije nam kazano, ali smo znali ko čini tu formaciju. Četnici Draže Mihailovića. Logoraše, nas valjda oko šest hiljada, komanda je podelila u dve grupe. Meni su odredili da idem u prvoj. Bilo nas je oko 3.600. Ostalima je kazano da će krenuti za dve nedelje – glasi Vilimovo svedočenje, koga već uskoro čeka streljanje.

Povorka odavno unesrećenih je svakodnevno prelazila po tridesetak kilometara i u malo kom *munkašu* je bilo snage da tegli svoj logorski imetak. Kako su vreme i put odmicali, u blatu ili u prašini završavala je stvar po stvar.

Prvi put je kolona predahnula u Zemunu. Trodnevna pauza određena je ne radi odmora, već da bi se odredilo kojim putem će se do Mađarske. Rešeno je da će se ići banatskom stranom, a pred polazak je svakom od logoraša pripalo po pola vekne hleba i oko pet deka margarina i salame.

- Posle Pančeva je nadziranje kolone povereno folksbundovcima, banatskim Švabama, naoružanim puškama. Svako malo su, što glasnije mogu, opominjali da će streljati svakog ko ne bude držao korak sa ostalima, makar i zbog nužde. Da najozbiljnije prete su nas uverili još istog dana. Neki su se osmelili da uzberu grozd iz vinograda, kraj kog smo prolazili. Folksbundovci su ih spazili, pohvatali i njih 130 odmah poubijali – zabeležene su Potasmanove reči, uz dodatak da su do Perleza stigli posle tri dana.

Mađarska straža zamenila je folksbundovce čim se iz Banata prešlo preko Tise, pa su *munkaši* poterani do Crvenke, do stare ciglane. Tu su popadali od umora, ko je gde našao mesto i skoro istog časa su svi zaspali.

Ujutru su ih na dvorište isterali *honvedi* i odnekud pristigli SS-ovci.

- Čim je palo veče, postrojili su nas i naredili da predamo šta ko još ima, novac, nakit ili, svejedno, kakvu drugu dragocenost. Uhvati li se ko da je nešto sakrio, pripremili su, desekovaće stroj! Onda je neki od glavnih među njima rekao da će nas u grupama od po dvadeset voditi iz jednog dvorišta u drugo, da bi nas detaljno pretresli. Odmah su počeli da odvođe grupu za grupom, a mi, ostali smo čekali. Iz drugog dvorišta smo uskoro čuli pucnjavu, pa i po neko zapomaganje, ali nismo znali šta se dešava – sećanje je Vilimovo, koga će uskoro streljati.

Jasno, nije moguće odgonetnuti jesu li *munkaši* slutili šta se zbiva, s tim da Potasman dodaje kako je svačiji strah sve teže odagnavao sumnju u to da se događa najgore, pošto se nije vratio nijedan od odvedenih u drugo dvorište, dok su vojnici stalno odvodili grupu logoraša za grupom.

A onda, kada se skoro više ni prst pred okom nije mogao videti, u mrklu noć su na red stigli i Vilim i njegovi prijatelji:

- Kada smo ušli u drugo dvorište, ugledao sam brežuljak od nekih metar i po, a pred njim dugačku jamu. Na uzbrdici je, s jedne strane, stajalo dvadesetak SS-ovaca i puškomitraljez. I da nismo hteli da znamo šta nas čeka, bili smo svesni tog. Videli smo mrtve u jami, u tom jarku. I na uzvišenju je ležalo nekoliko mrtvih. Onda su nam naredili da stanemo. Naspram svakog od nas bio je njegov krvolok. Zapovedeno nam je da zgrabimo te koji nisu popadali u raku i da ih u nju bacimo. Pustili su nas da se oprostimo s drugovima i komandovali nam da prihvatimo mrtve pred sobom i odvučemo ih u jamu. Pred mojim nogama je bilo telo nekog Jevrejina, kog nisam poznavao. Zgrabio sam ga, gurnuo prema jarku i za njim se i sam sručio, pošto su u istom momentu puške zapucale. Zrna su zazviždala, ali me nijedno nije pogodilo. Pao sam u raku i leš na mene. Ne jedino taj. Smrtno pogođeni, padali su i drugi. Načas sam izgubio svest, od udara, straha, ne znam. Brzo sam se povratio i, kako je mesečina obasjavala krvnike nagnute nad jamom da kontrolišu je li ko ostao živ, imao sam snage da glavu umažem nečim iz rasprsnute lobanje čoveka do sebe. Osećao sam da mi je lice krvavo, od leševa mojih prijatelja i primirio se. Mrtvi su me branili. Dželatima se nisam učinio sumnjiv, ali nas ipak nisu ostavili. U jamu su SS-ovci bacili još deset granata i nešto me je pogodilo, u levu ruku. Od detonacija se moj jauk nije čuo – Potasmanova je ispovest, a njegova grupa je bila i poslednja od određenih za streljanje.

SS-ovci nisu gubili vreme na zatrpavanje groba. Tek kojom lopatom zemlje su ga zagrnuli. Bližilo se jutro, trebalo je poći dalje.

Vilim je ostao u jami dok se sve nije potpuno umirilo, dok više niotkud do njega nije dopirao bat koraka, ni komanda, ni reč ili kašalj. Kolona se još u svanuće udaljila i iskobeljao se iz jame tek kad se uveliko razdanilo. Na dvorištu ga je iznenadio drug iz čete, sapatnik iz Bora i marša, Franja Darvaš iz Budimpešte. Sakrio se u sušaru, odmah po dolasku u ciglanu i tu ostao do jutros. Sa Potasmanom se vratio u pogon, u kome su ostali dok dan nije poodmakao, pa je onda ranjenog prijatelja sakrio u kukuruzovinu, tik do ograde ciglane.

Tad su se i rastali. Darvaš je otišao pravcem za koji je verovao da vodi u Suboticu, dok se Vilim, četvoronoške, da ga niko ne bi opazio, zaputio ka nekom salašu. Posle dva-tri sata ga se i domogao.

- Pripadao je Antalu Nahaiju. Isprao mi je ranu rakijom, previo ruku i sakrio me u slamu. Tu sam ostao sve dok Rusi nisu oslobodili Crvenku... Posle sam u Subotici bolovao do početka februara 1945. godine. Kod kuće nisam našao oca i majku, deportovane 16. juna 1944... Našu kuću su delom okupatorske vlasti opljačkale, a delom je uništena u bombardovanju – izdiktirao je još.

I tu onda piše S. F. – S. N. Smrt fašizmu – Sloboda narodu. Tu su i datum, pečat i potpisi. Referenta, zapisničara i da, streljanog svedoka.

Nešto kao epilog

- 1) Komandant straže u Berlin-lageru, potpukovnik Ede Maranji nije nikada osuđen, a do smrti je živeo u Saveznoj Republici Nemačkoj.
- 2) ... Saznali smo, po dolasku u Crvenku, da su svi SS-ovci bili domaći Nemci, da su postali vojnici baš tog dana kada su noću pucali u nas (iz svedočenja V. Potasmana).
- 3) SFRJ i Demokratska republika Mađarska su, za mučenja i ubijanja prinudnih radnika, osudile na smrt šestoricu pripadnika mađarske vojske, zapovednika logora, narednika i vodnika.
- 4) U Crvenki nema spomen obeležja ovom stradanju.
- 5) Vilim Potasman se iselio u Izrael 1949. godine, sa suprugom Emom (1924). U spisku druge Alije upisani su pod rednim brojevima 2446 i 2447. Kraj Eminog imena stoji da je s njom otputovao i Isa-Andrija.